

B. ČERNIENĒ

METODOLOGINIAI RELIGIJOS KILMĒS TYRINĒJIMO KLAUSIMAI

Pirmykštės epochos dvasinio gyvenimo tyrimas kaip prielaida religijos atsiradimui paaiškinti

Ateistinėje literatūroje religijos kilmės klausimas visada buvo dėmesio centre. Įvairūs jo sprendimo aspektai yra sąlygoti konkrečių socialinio gyvenimo poreikių. Žinoma, kad V. Leninui religijos problema nebuvo vien akademinis arba savitiksliis klausimas; V. Leninas ją siejo su revoliucinės praktikos poreikiais ir ideologijos uždaviniais. Mūsų ateistinėje literatūroje šis ryšys su aktualiais visuomenės gyvenimo poreikiais, sprendžiant šią problemą, aiškiai matyti. Mes turime susiformavusią įtakingą mokyklą, kuri sukaupė teigiamų tradicijų, surinko ir susistemino turtingą medžiagą, išvystė svarbiausius šio klausimo tyrinėjimus. Aiškinant religijos genezę, pirmiausia buvo pabrėžiama tai, kas aktualu atitinkamo laikotarpio ateistinio auklėjimo uždaviniams spręsti.

Šiuo metu ideologinės kovos objektu tampa socialinių reiškinių tyrinėjimo metodologiniai klausimai. Tiek naujos ideologinės kovos aplinkybės, tiek pačios marksistinės metodologijos plėtojimas skatina daugiau ieškoti ir religijos kilmės naujų aiškinimo aspektų. Sprendžiant šiuos naujus uždavinius, teigiamą vaidmenį gali atlikti religijos kilmės teorijų filosofinė analizė, jų teorinių pagrindų metodologinė „apžiūra“. Mat, vystantis marksistinei filosofijai, praturtėja jos sąvokų sistema, gilėja jos principų supratimas, atsinaujina jos metodologiniai reikalavimai. Šie procesai lemia, jog būtina reikia kritiškai išanalizuoti viską, kas sukaupta ir kas toliau kaupiama, aiškinant religijos kilmę, kad būtų galima nužymėti tolesnius šios srities tyrinėjimo būdus. Mokslinės minties šuoliai visada yra susiję su naujų problemos aspektų formulavimu, su tam tikrų „vertybių perkainojimu“, teorinių pagrindų peržiūrėjimu. Kita vertus, daugėjant įvairių aiškinimų, kai kurie metodologiniai principai, iškovoti ilgoje skirtingų ideologijų kovoje, kartais nukeliami į tyrinėjimų lauko periferiją. Dėl to užtušuojamos skirtingų mokyklų ribos, suklesti eklektizmas, atsiranda teorinė painiava.

Mūsų religiotyroje savaime suprantama tradicija tapo religijos kilmės aiškinimo pavertimas savarankiška problema. Ji iki šiol nereikalaavo nustatyti atsirandančios religijos vietos pirmykštės epochos dvasinio

gyvenimo sistemoje. Kadaisė toks požiūris galėjo būti pateisintas, jį lėmė bendras mokslinis pobūdis. Šiuo metu vienas svarbiausių dialektinio metodo bruožų yra sisteminis požiūris, kuris vis labiau įsiskverbia į visas mokslinio pažinimo sritis. Sisteminis metodas vis dažniau traktuojamas kaip struktūrinio analitinio, funkcionalinio ir istorinio metodų sintezė¹. Tad esminiu jo reikalavimu tampa objekto lyg sistemos sistemoje (hipersistemoje) tyrinėjimas. Antai ir K. Marksas kiekvieną formaciją laikė struktūra; visos žmonijos vystymosi struktūros atžvilgiu ta struktūra atrodė tarsi elementas. Tai logiška sisteminio reiškinių tyrinėjimo išdava.

Pradėdama aptarti religiją, galėčiau pasakyti, jog dialektiškai aiškinti religijos kilmę pradėdama pirmąsčio dvasinio gyvenimo struktūros atskleidimu. Religija yra glaudžiai susijusi su kitais dvasinio gyvenimo struktūros elementais. Religijos genezės procesas gali būti rekonstruotas kaip viso pirmąsčio dvasinio gyvenimo dalis. Išsiaiškinę atsirandančios religijos vietą pirmąsčioje dvasinėje veikloje, o kartu ir jos reikšmę materialiai gamybai, susikūrėme objektyvius religijos kilmės mokslisko aiškinimo pagrindus. Tuo tarpu noriu pasakyti tik viena. Kad toliau būtų galima tyrinėti religijos atsiradimą, reikia sukurti aiškiai apibrėžtą pirmąsčio dvasinio gyvenimo koncepciją; tos koncepcijos požiūriu turi būti aiškinama ši problema.

Pirmąsčio epochos dvasinio gyvenimo koncepcijai formuoti religiotyroje didelę įtaką turėjo idealizmo metodologija. Tiek XVII—XVIII a. švietėjiška metodologija, tiek ir vėlesnė idealizmo filosofija, ignoruodama objektyvius dvasinės veiklos vystymosi pagrindus, akcentavo tik vieną jos sritį — religiją. Buržuazinėje religiotyroje įsigali iš esmės mistiškas pirmąsčio dvasinio gyvenimo supratimas. Šią požiūrį lėmė švietėjų bei idealistinės religijos filosofijos postuluojama pamatinė idėja, jog pirmąsčio religija yra pasaulio pažinimo forma. Skirtumas čia buvo tik tas, kad švietėjiškoje koncepcijoje religija traktuojama kaip iškraipyto pažinimo atmaina, nukrypimas nuo teisingo pasaulio atspindėjimo, o idealizmo filosofijoje religija laikoma pradinio dėsningu pasaulio aiškinimo būdu. Hegelio idealistinėje konstrukcijoje religija yra būtinas dvasios vystymosi etapas, ankstyvos dialektinės žmogiško pažinimo raidos pakopa. Vėliau šį požiūrį plėtojo ir įtvirtino pozityvizmo pradininkas O. Kontas. Žmogaus minties raidoje jis išskyrė tris stadijas: pradinį jos etapą vadino teologiniu. Jo ypatybė — aiškinti reiškinius su dvasinių jėgų pagalba, o jas žmogus vaizduojasi esant aukštesnėmis antgamtinėmis būtybėmis². Ta pozityvizmo idėja pasidarė metodologinė atrama religiotyrai, etnografijai, etnologijai, archeologijai ir kitiems mokslams, kurie atkuria ankstyvąją žmonijos gyvenimą. Religiotyroje ši metodologinė schema pasireiškė skir-

¹ Зг. Штофф З. А. Современные проблемы методологии научного исследования. Л., 1975, с. 20—21.

² Зг. Конт О. Курс положительной философии, I. Спб, 1900, с. 9.

tingais variantais. Antai nors E. Diurkheimas religiją manė esant socialinių jausmų palaikytoja, pirmą kartą religiją traktavo pirmąją pasaulio aiškinimo forma, iš kurios vėliau iširutuliojusi mokslinė mintis. „Didžiausia religijų reikšmė žmogaus minčiai yra ta,—rašė jis,—kad jos suformavo pirmąjį požiūrį į pasaulį ir daiktų savitarpio santykius“³. Viena iš didžiausių mūsų amžiaus koncepcijų apie pirmąją dvasinio gyvenimo mistinį religinį pobūdį yra prancūzų mokslininko L. Levi-Briulio „darbo hipotezė“, kuri grindžiama pirmąją žmogaus praloginiu mąstymu, jam įgimta a priori mąstymo struktūra. Pirmąjį žmogų paverčiamas mistiku iš prigimties. Už išorinių pasaulio reiškinių mistiškai orientuotas protas pasirodo matyti vien nematomas antgamtinės jėgas, todėl „realybė, kurioje gyvena ir veikia primityvūs žmonės, yra mistiška“⁴. Visai kitaip, negu Diurkheimas, Levi-Briulis, postulodamas skirtingus intelekto tipus, religines sąvokas priešpastato mokslinėms, tačiau pastarosios taip pat išvedamos iš religinės mąstymo stadijos.

Galima padaryti išvadą, jog, veikiant idealistinei metodologijai, religijos genėzė paverčiama savarankiška problema, kuri dažniausiai nusakoma viso dvasinio gyvenimo kilme. Kai sutapatinami religijos ir pažinimo atsiradimo procesai, kai nerandama objektyvaus kriterijaus jiems išskirti, mistiškas pirmąjį gyvenimo traktavimas, jo sureliginimas pasidaro įprastas ir nebekvestionuojamas dalykas. Ši metodologinė schema, atėjusi iš švietėjų filosofinės literatūros bei šiuolaikinės užsienio religiotyros, veikė ir mūsų religijos kilmės tyrinėtojus.

Mūsų ateistinėje bei filosofinėje literatūroje iki šiol mažai skiriama dėmesio pirmąjį žmonių dvasinio gyvenimo teorijai kurti. Pirmąjį epochos dvasinės veiklos rekonstravimo bendri klausimai dažniausiai nagrinėjami etnografų A. Anisimovo, S. Tokarevo bei kitų veikaluose⁵. Visuose religijos kilmės tyrinėjimuose remiamasi apibrėžtu pirmąjį dvasinio gyvenimo supratimu. Tiesa, jis nėra išvystytas bei pagrįstas, dažnai pasakomas keliomis frazėmis arba jaučiamas kontekste. Religiotyroje pirmąjį dvasinio gyvenimo supratimas dar nėra tapęs savarankiško tyrinėjimo objektu. Todėl tik bendrais bruožais pamėginame išgvidinti, kas būdinga mūsų ateistinėje literatūroje iškeltai pirmąjį dvasinio gyvenimo koncepcijai bei kokie yra jos teoriniai pagrindai.

³ Гальбвакс Морис. Возникновение религиозного чувства по Дюркгейму.—Соб. «Происхождение религии в понимании буржуазных ученых». М., 1932, с. 64.

⁴ Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. М., 1930, с. 21.

⁵ Зг. Анисимов А. Ф. Духовная жизнь первобытного общества. М.—Л., 1966; Об истинном и иллюзорном в первобытных воззрениях на природу.—Вопросы истории религии и атеизма. М., 1958, № 5, его же: Исторические особенности первобытного мышления. Л., 1971; Токарев С. А. Что такое мифология?—Вопросы истории религии и атеизма. М., 1962, № 10. Шахнович М. И. Первобытная мифология и философия. Л., 1971; Лосев А. Мифология.—Философская энциклопедия, т. 3. М., 1964, его же: Диалектика мифа. М., 1930; Кессуги Ф. Х. От мифа к логосу. М., 1972.

Pirmykščio dvasinio gyvenimo formavimasis — tai pasaulio pažinimo, jo paaiškinimo raida. Tai lemia materialios gamybos poreikiai⁶. Kadangi žmogus dar negali išsiaiškinti daugelio reiškinių (A. Spirkinas), dėl pirmykščio žmogaus bejėgiškumo prieš gaivališkus, jam nesuprantamus reiškinius pasaulio pažinimas yra iškraipomas (A. Suchovas, V. Zybkovecas), jis „susidvejina“ (I. Kryveliovas), „fantazija atitrūksta nuo tikrovės“ (J. Francevas) ir sukuria iliuzinius fantastinius vaizdinius apie tikrovėje veikiančias tariamas antgamtines jėgas arba jos antgamtinės savybes. Taip dėl tikrovės pažinimo iškraipymo kaip pažinimo „atliekos“, kaip jo „antrinis produktas“ (V. Zybkovecas) atsiranda religija. Religija — tai „tuščiažiedis“, kuris „atsirado ir išaugo, žmogui stengiantis pažinti pasaulį“⁷. Todėl šalia pozityvių praktinių žinių suklesti iliuzinių vaizdinių sistemos, „kaip iš principo neteisingas gamtos aiškinimo būdas“⁸, sudarantis religijos specifiką. Remiantis „susidvejinusios sąmonės“, „pažinimo iškraipymo“ idėja, dažniausiai prieinama prie tokios pirmykščio dvasinio gyvenimo koncepcijos, kurioje išvengiamos dvi tendencijos: „materialistinė“, kurią sudaro vien praktinės žinios ir įgūdžiai („empirinis patyrimas“), ir „idealistinė“, į kurią įjungiami beveik visa „mitologinė sąmonė“, visi pirmykščiai fantastiniai vaizdiniai⁹, t. y. atskiros tendencijos išskiriamos vienos dvasinio gyvenimo formos — pažinimo — lygmenyje. Kita vertus, kadangi postuluojuamas pažinimo iškraipymas, tai jo vystymasis yra iš esmės religijos formavimasis. Nors daugelis autorių, kaip V. Zybkovecas, A. Suchovas, S. Tokarevas, E. Kulebiakinas ir kt., pripažindami ikireliginį laikotarpį, ankstyvųjų fantastinių vaizdinių dar nelaiko religiniais, o vėlesnio laikotarpio pirmykščiai vaizdiniai dažnai priskiriami jau prie religinių, anot S. Tokarevo, „mito turinys *tampa* religinių tikėjimų turiniu“, „mitologiniai vaizdiniai įtraukiami į religijos sritį“¹⁰. Vadinas, nors pirmykščiam dvasiniame gyvenime ir iškeliamos dvi priešingos tendencijos, bet jo racionali dalis labai susiaurinama: vėlesnio laikotarpio mąstymo veiklos rezultatai — pažiūros į pasaulį — priskiriami religijai.

⁶ Čia pateikiamas susintetintas pirmykščio dvasinio gyvenimo supratimas, kuris iš esmės yra toks pat visų religijos kilmės tyrinėtojų veikaluose: *Спиркин А. Происхождение сознания. М., 1960; Крывелёв И. А. Гносеологические корни религии.— Вопросы истории религии и атеизма. 1958, № 6; Францев Ю. Н. У истоков религии и свободомыслия. М.—Л., 1959; Сухов А. Д. Философские проблемы происхождения религии. М., 1967; Зыбковец В. В. Проблема происхождения религии и современной науки.— Вопросы истории религии и атеизма, 1958, № 6; Анисимов А. Ф. Духовная жизнь первобытного общества. М.—Л., 1966.*

⁷ *Крывелёв И. А. Гносеологические корни религии, с. 36—37.*

⁸ *Теп пат, р. 49.*

⁹ *Зг. Анисимов А. Ф. Духовная жизнь первобытного общества. М.—Л., 1966, с. 50—58.*

¹⁰ *Токарев С. А. Что такое мифология?— Вопросы истории религии и атеизма, 1962, № 10, с. 353, 375.*

Aiškinti pirmykštį pasaulį, kaip ir O. Konto schemeje, paliekama religijos istorijos kompetencijai ¹¹.

Toks bendrais bruožais pirmykščio dvasinio gyvenimo supratimas, kurio fone aiškinama religijos genezė. XVII—XVIII a. filosofų (švietėjo D. Hiumo) idėjos apie pažinimo iškraipymą, žmogiško pažinimo sunkumus ir suklydimus, pirmykščio žmogaus nežinojimą ir nemokšiskumą, baimės ir kitų afektų įtaką fantazijai, mąstymo iškraipymui darosi pirmykščio dvasinio gyvenimo koncepcijos kūrimo principais. Toks jo supratimas suponavo švietėjišką gnoseologinę religijos teoriją ¹², todėl ją mėginama tik koku nors būdu „pratešti“, papildyti socialinių veiksnių, į kuriuos atkreipė dėmesį marksizmo klasikai, vaidmens akcentavimu. Mūsų religijos tyrinėtojai, sprendami iš principo naujus uždavinius, vystydami naują religijos kilmės teoriją, buvo priversti naudotis senomis idėjinėmis schemomis ir patekdavo į užburto ratą. Priėmus senas idėjas, tenka pripažinti, kad marksizmo pažiūrų į religijos atsiradimą esmė yra ta, jog iškeltos pažinimo iškraipymo objektyvios socialinės priežastys — pirmykščio žmogaus bejėgiškumas kojoje su gamta.

Kiekvienas didesnis perversmas moksle, o tuo labiau jo metodologijoje, yra susijęs su pagrindinių kategorijų pasikeitimu. Susiformavo marksistinė metodologija, o tai reiškė, jog ir pirmykščio dvasinio gyvenimo koncepcija turi būti kuriama pagal naujus principus, bet ne suteikiamas kai kurioms švietėjų bei pozityvizmo idėjoms marksistinės religiotyros statusas. Marksistinė filosofija pateikė naują požiūrį tiek į pasaulio aiškinimą, iškeldama objektyvius pažinimo, kaip visuomeninio istorinio proceso, pagrindus, tiek į religiją, atskleisdama jos socialinę prigimtį ir socialines atsiradimo priežastis. Jos metodologiniai principai lėmė iš esmės naują pirmykščio dvasinio gyvenimo charakteristiką.

Dvasinio gyvenimo genezė bei vystymąsi marksistinė teorija aiškina, remdamasi visuomenės praktine gamybine veikla kaip lemiamu veiksniumi. Jos poreikiai pirmiausia lemia pažinimo išsivystymą. Dvasinėje veikloje itin išskirtina racionali pažintinė tendencija, ideali praktikos sritis. Šiuo aspektu jautimai ir mąstymas, kaip visuomeninio pažinimo įrankiai, gali būti orientuoti tik realistiškai. Pojūčiai yra patikimi

¹¹ Matyti, jog ir S. Tokarevo, ir A. Anisimovo, ir M. Šachnovičiaus bei kitų minėtų autorių veikaluose, kur vienaip ar kitaip keliamas mito ir religijos santykis, ryškėja mintis, jog esama ir „nereliginį mitų“, jog pirmykščių vaizdinių, mitologinės fantazijos negalima išskaidyti religijoje „be liekanos“. Tačiau tradicinė religijos ir mitologijos suplakimo schema neleido šiems autoriams sukurti radikalesnės pirmykščio dvasinio gyvenimo koncepcijos. Tie „nereliginiai mitai“ lieka „neiforminti“, dažnai atsisakoma jiems suteikti savarankiškos tendencijos pobūdį ir nepastebima, jog, teigiant, esą, mitologija įeina į religinių tikėjimų sudėtį, nejučiomis iškeliamas religijos vyraujantis vaidmuo visuomeninės sąmonės raidoje.

¹² Apie švietėjų „gnoseologinę“ religijos kritiką, jų iškeltas idėjas religijos kilmei aiškinti rašė J. Levada. Žr. *Левая Ю. А. Социальная природа религии*. М., 1965.

tikrovės liudytojai tiek pirmykščiais, tiek mūsų laikais. Pirmykštės mąstymo konstrukcijas lėmė paviršutiniškas praktinis santykis su tikrove, jose atsispindi bendros pirmykštės visuomenės sąlygos. Nors jos šiuolaikinio mokslo požiūriu atrodo mums neteisingos, „iškraipancios“ tikrovę, tačiau jos buvo sukurtos anų laikų praktinio patyrimo ir be jų būtų neįmanoma nei materialiai veikla, nei tolesnė visuomenės pažanga. Racionalų turinį tenka išgvildinti ne tik praktinių žinių lygmenyje, bet ir „protinių vaizdinių kūrybos“, pasaulio modelio lygmenyje. Mechaniškas praktinių duomenų atplėšimas nuo mąstymo apraiškų „vaizdinių“ (pirmųjų vertinimas pozityviai, o pastarųjų laikymas vien klaidingais, religiniais, postuluojamas religijos kilmės aiškinimuose, yra susijęs su XVII—XVIII a. metodu bei tų laikų gnoseologija. Dialektinio materializmo gnoseologija iškėlė pažintinių lygmenų dalinį savarankiškumą bei jų funkcinę vienybę, atskleidė, jog jie gali atlikti savo vaidmenį, būdami vienos struktūros reiškiniai. Abstraktus pažinimo pobūdis („protiniai vaizdiniai“) yra savita empirinio lygmens modifikacija, o praktinės žinios savo ruožtu neegzistuoja kaip izoliuotos pažinimo „plytelės“,— jos yra „įrašytos“ į sąmonės vaizdinių audinį.

Pirmykštėje dvasinėje veikloje, veikiama kitų sąlygų bei poreikių — materialios praktikos papildymas — formuojasi ir kita tendencija — religinė. Religija materializmo filosofijoje vadinama „iškraipyta sąmone“. Tai visiškai kitoks visuomenės santykiavimo su tikrove aspektas; jo specifika yra tikrovės ryšių „iškraipymas“, fantastiškas jų atsispindėjimas. Šio, iškraipto, atspindžio šaknys glūdi ne žmoguje, jo psichikoje ar jausmuose, bet pačioje tikrovėje — specifinėse visuomenės gyvenimo aplinkybėse. Vadinasi, iškraipomas ne pažinimas,— pirmykštėje epochoje plėtojasi kita dvasinės veiklos forma; jos esmė yra iškraipytas sudėtingų visuomenės egzistavimo sąlygų atspindys.

Pirmykštėje epochoje tik pradėjo formuotis materialinio bei dvasinio gamtos valdymo įgūdžiai. Dėl menko gamybinių jėgų išsivystymo tiek materialiai gamyba, tiek dvasinė veikla dar nebuvo išsiskyrusios. Moksle pagrįstai keliama pirmykščio dvasinio gyvenimo sinkretizmo idėja. Atskirų atspindėjimo formų pradmenys lėmė pirmykščio dvasinio gyvenimo struktūros monolitiškumą. Tai tiesiogiai patvirtina archainių mitų struktūra. Mite susipina žinios, fantazija ir tikėjimas. Pirmykštė mitologinė sąmonė dar yra monolitinis lydinys visų tų tikrovės atspindėjimo formų, apie kurias šiandien kalbame kaip apie savaimingas (mokslas, moralė, religija, menas, teisė ir t. t.). Nors sinkretizmo idėja ir pripažįstama, bet pripažįstamas ir tikrovės atsispindėjimo formų savaimingumas, pirmiausia šių formų tolesnės raidos požiūriu; pirmykštėje sąmonėje taip pat esti įvairių tendencijų, kurios atsiradusios dėl įvairių objektyvių visuomenės poreikių. Todėl metodologiniu požiūriu yra neteisinga, kad viena kurį tikrovės atspindėjimo forma būtų taip praplėsta, jog apimtų visas kitas. Tokiu keliu nuėjo O. Kontas, iškėlęs pažinimo formą kaip integruojančią savyje visas kitas atspindė-

jimo formas. (Pažinimas → religija → menas.) Tokia pirmykščio dvasinio gyvenimo formų grandinės schema, kuri išveda religiją iš pažinimo, yra idealistinės metodologijos anachronizmas.

Marksistinio požiūrio į ankstyvosios dvasinės veiklos rekonstravimą esmė yra ta, jog surandami jos struktūriškumo (perspektyvos požiūriu) objektyvūs pagrindai. Materialios gamybos poreikiai suformuoja pažinimą kaip objektyvaus turinio procesą, be kurio ji pati būtų neįmanoma. Materiali gamyba ir pažinimas yra progresuojančios pirmykštės visuomenės pamatas, jos varomosios jėgos. Kita vertus, pirmykščiai žmonės gyveno sunkų gyvenimą. „Jų egzistavimo sąlyga yra žema darbo gamybinio pajėgumo išsivystymo pakopa ir atitinkamas žmonių santykių ribotumas materialinio gyvenimo gamybos procese (...)“¹³. Tokios aplinkybės suponuoja fantastinį tikrovės atspindėjimo aspektą. Religinį tikrovės atspindėjimo pobūdį sąlygoja praktinio gyvenimo ribotumas. Religija tampa savotišku įrankiu, remdamasi pirmykšte bendruomene, ieško išeities iš ją valdančių ir slegiančių gamtos ir visuomenės jėgų priklausomybės.

Pirmykštėje epochoje formavosi ir estetinis tikrovės atspindėjimas, kurio negalima išskaidyti pažinime ar religijoje. Menas (šokis, daina, vaizduojamasis menas) išreiškė pirmykštės bendruomenės dar neįsisąmonintus socialinio vieningumo poreikius. Meno tikslas — organizuoti visų pirmykštės visuomenės narių socialinę psichologinę vienybę, „užkrėsti“ visus bendrais jausmais, nuotaikomis, įsitikinimais, pasaulėjauta.

Vadinasi, pirmykštės visuomenės dvasinė veikla nors ir sinkretiška, bet yra įvairi. Atskiros tendencijos joje formuojasi ne „susidvejinant“, „iškrypstant“ vienai dvasinio gyvenimo formai (pažinimui), jos plėtojasi lygiagrečiai kaip skirtingi tikrovės atspindėjimai. Tos tendencijos išsiskiria jau pačioje pradžioje tiek atspindimu objektu, tiek ir atspindėjimo forma. Pažinimo, kaip visuomeninės sąmonės formos, primatas pasireiškia tuo, jog sužmoginto pasaulio paveiklo sukūrimas prisideda prie religinės tendencijos formavimosi.

Tokia pirmykščio dvasinio gyvenimo koncepcija, kurios ryškėjanti struktūra, paremta objektyviais pagrindais, gali tapti prielaida mokslinio principui įgyvendinti, tyrinėjant religijos kilmę. Švietėjai bei idealistai aiškino, jog religija atsirado dėl individo psichikos ypatybių, jo jausmų, nežinojimo, pažinimo iškraipymo. Religijos atsiradimo gnoseologinės priežastys — tai visuomeninės praktikos objektyviai sąlygotas pirmykštis pažinimo procesas. Religijos pagrindas glūdi pirmykščiame pažintiniame santykiyje su tikrove, tačiau jis turi būti traktuojamas, Lenino žodžiais tariant, kaip „tikras“, „objektyvus“, „vaisingas“ pažinimas — kaip visuomeninės, materialios gamybos išraiška. Vadinasi, gnoseologinės religijos šaknys taip pat tampa objektyviu jos atsiradimo determinantu. Taip įgyvendinamas Markso mokslinis metodas religijos

¹³ *Marksas K. Kapitalas*, t. 1. V., 1957, p. 77.

kilmės aiškinime. Pagal šį metodą religiją reikia išvesti ne iš žmogaus sąmonės ar jo jausmų, bet iš objektyvių sąlygų. Taip pat nebereikia oporuoti tradicinėmis žmogaus psichologijos kategorijomis (baimė, išgyvenimas, nežinojimas ir kt.). Išreiškiamas naujas požiūris į religijos atsiradimą, pirmiausia iškeliama ne psichologinis interpretavimas, bet visuomenės egzistavimo sąlygų analizė. Vadinasi, traktuojant religiją kaip pirmąsio dvasinio gyvenimo elementą, susidaro naujos galimybės jos atsiradimui aiškinti. Kai taikomas sisteminis metodas, kai pirmąsio dvasiniame gyvenime išskiriamos atskiros tendencijos, tai nebėra reikalo religijos kilmės aiškinime griebtis švietėjiškos pažinimo iškraipymo idėjos; ši idėja nesiderina su marksistine gnoseologija, kuri traktuoja pažinimą veikiamos tikrovės atspindžiu, visuomeniniu istoriniu procesu¹⁴.

Šių laikų užsienio religiotyroje beveik viešpatauja idealistinė mistinė pirmąsio dvasinio gyvenimo koncepcija. Manoma, kad pirmąsio religija yra ypatingas žinių apie pasaulį tipas, savo funkcijomis giminingas mokslui. Religija laikoma dvasinės kultūros ištakų pradininke bei jų reiškėja. Pasak K. Markso, idealistinės istorinio proceso konstrukcijos yra susijusios su žmogaus, kaip išeities prado, postulavimu. Galimybę tokiai koncepcijai atsirasti teikia pirmąsio dvasinio gyvenimo sinkretizmas; jis gali būti iškraipyta išreikštas. Kita vertus, tokia koncepcija atspindi interesus buržuazinės ideologijos, kurioje religija atlieka svarbų vaidmenį. Religijos pavertimas ankstyvuju žmonių laikotarpiu pozityvios dvasios reiškėja, vienintele dvasinės kultūros išraiškos forma padeda jai įsitvirtinti šių laikų visuomenėje, pagrįsti įvairias teorijas apie religijos evoliucijos autonomiškumą, religijos būtinumą kiekvienoje visuomenėje, jos didelius nuopelnus kultūros vystymuisi ir t. t. Tartum logiškas idealistinės pirmąsio dvasinio gyvenimo koncepcijos tęsinys dėstomos pažiūros, jog visos dabartinės mokslo teorijos, įvairios vertybių sistemos yra vien religijos erzacai, pseudo-religijos; tuo pabrėžiama religijos reikšmė visuomenės dvasiniame gyvenime. Todėl mokslinis pirmąsio dvasinio gyvenimo struktūros rekonstravimas bei religijos vietos toje struktūroje nustatymas yra reikšminga religijos genezei paaiškinti tiek metodologiniu, tiek ir ideologiniu aspektu.

¹⁴ Pastaruoju metu tarybiniai mokslininkai randa naujų būdų marksizmo klasikų idėjai apie religijos socialinę kilmę įgyvendinti. Pavyzdžiui, V. Kolosnicino knyga. *Žr. Колосницин В. И. Лекции по теории научного атеизма. Свердловск, 1975.* Prie šio atsinaujinimo gali prisidėti taip pat tolesnis ir gilesnis pirmąsio visuomenės dvasinio gyvenimo struktūros tyrinėjimas, ryšių tarp atskirų elementų bei jų funkcijos nustatymas dvasinės veiklos sistemoje.